ПРЕГЛЕД / ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

Ангелина Минчева (София, България)

НОВА МОНОГРАФИЯ ЗА КИЕВСКИТЕ ЛИСТОВЕ

J. Schaeken. *Die Kiever Blätter.* Studies in Slavic and General Linguistics. Volume 9. Rodopi, Amsterdam, 1987. 272 S.

Монографията на Й. Схакен несъмнено трябва да бъде отнесена към най-значителните приноси в изследването на Киевските листове (понататък КЛ). Огромната литература, която се трупа от края на миналия век, все още не е довела до изясняването на мястото и времето на възникване на този уникален писмен паметник — и като текст, и като ръкопис. Причините за това положение са обективни: малкият обем на ръкописа, от една страна, изолираността на неговия текст в славянската ръкописна традиция — от друга. Не случайно всички изводи за езиковата форма на КЛ, които отиват по-далеч от нейното описание и инвентаризиране на данните, остават (и винаги ще остават) в полето на хипотезите. Даже случаите, в които можем да съотнесем тези данни с известния езиков материал от най-ранните старобългарски ръкописи и с реалните свидетелства на достигналата до нас чехо-моравска книжнина, само дават основание за по-малка или по-голяма вероятност на предположенията. Изключително важна страна в изследването на КЛ е тяхната богослужебна функция и възелът от всички ония въпроси за формите на славянското богослужение в Моравия и Панония и по-специално — за типа на въведения от Кирил и Методий богослужебен ритуал. Както е известно, оттук започват споровете за оценката на Кирило-Методиевия език — дали той е бил използуван само като апостолски диалект, lingua quarta, или от самото начало има достоинствата на пълноценен литургичен език. И най-бегъл преглед на съществуващите проучвания сочи, че нито един от тези въпроси не се дискутира без позоваване върху КЛ — било като опора, изходна точка на изводите, било като последно доказателство във верига от конструкти.

При това състояние на нещата най-положително трябва да се оцени целта на автора старателно и изчерпващо да опише от всички страни, КЛ — палеография, фонетика, граматически и лексикални особености, като по този начин запълни белите полета в направените досега описания с пълен материал и собствени наблюдения (с. 2—3). Изложени са критично съществуващите мнения за функцията на надредните знаци, фонетичните особености, мястото и времето на възникване на превода и преписа и пр. Описани са пълно особеностите на първата страница (лист 1г) на ръкописа, запълнена с текст по-късно. Авторът приема, че това е станало в българските земи в края на XI или в началото на XII в. и смята, че съчетаването на текстове от източната и западната църковна традиция (част от Послание към римляните и молитва към света Мария) не е случайно (с. 203, с. 163—175).

Необходимостта от подобна монография стана особено явна след книгата на Й. Хам (1979), който изказа съмнения в автентичността на КЛ. Както е известно, това мнение предизвика цяла редица от публикации, които подготвиха обобщението на дискусионните въпроси, извършено от Й. Схакен, както и систематизирането на основните аргументи за старинността на Киевския мисал (с. 175—200). Заключението е, че КЛ трябва и по-нататък да се разглежда като „eins der ältesten, und überlieferten slavischen Denkmäler" (с. 200). Много полезна страна на изследването на Й. Схакен е най-пълната досега библиография върху КЛ. Тъй като въпросът за славянската литургия на св. Петър не е маловажен (авторът се присъединява към мнението на Вашица, срв. с. 8 и 9), би трябвало да се посочат и двете статии на Ф. В. Мареш, посветени на съществуващите славянски преписи на тази литургия, още повече, че в техния текст Мареш вижда атонски превод от края на XIV или XV в.[1]

[1] Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, 25—29; Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности. Београд, 1981, 195—217.

Книгата съдържа индекс на думите и формите (поотделно за първата, по-късна страница и за същинската мисална част). В кирилска транскрипция е публикуван целият текст на КЛ. Паралелно се дава латинският текст по Cod. Pad. D47 (от изданието на Молберг 1928). Й. Схакен се отклонява от общовъзприетата транскрипция в изданието на Ягич (1890) по следните пунктове, обосновани в съответните раздели на монографията: малката носовка се транслитерира с ѧ, а не с ꙗ; буквите за *і*, които не се различават на факсимилето, се предават с н. Посочени са и други разлики в четенето при знаковете за *і*, надредните знаци, пунктуацията, реконструкцията на някои форми (общо 62 разлики). Във връзка с изясняването на функцията на надредните знаци Схакен е включил и раздел, посветен на акцентните знаци в I Фрайзингенски текст. Изводът от сравнението с КЛ е, че акцентните системи на I Фр. и на КЛ принадлежат към различни традиции (единственият знак за акцент във Фр. е в зависимост от практиката в старовисоконемската книжнина, докато 4-те знака в акцентуацията на КЛ могат да бъдат заети само от гръцки, срв. с. 205—211; подробно описание на всички видове надредни знаци и анализ на техните функции вж. на с. 43—79). От заключенията на Й. Схакен за надредните знаци в КЛ ще споменем най-главните: използуването на гравис, акут и циркумфлекс съвпада в голямата си част с гръцката употреба на същите знаци; двата спиритуса за разлика от гръцки означават отсъствие, респ. наличие на начална прейотация; при грависа и циркумфлекса се наблюдава и изясняваща функция с оглед да не се допусне погрешно фонетично разчленяване и четене на текста; отворената нагоре дъга означава дължина. Като цяло функциите на надредните знаци в КЛ не са рабско подражание на гръцката прозодична система, а са съобразени с нуждите на славянската реч. В концепцията на Й. Схакен тези особености говорят за ранно възникване на ръкописа (с. 77—78). Оттук според него идва означаването на мястото на акцента и дължината на вокалите, разделното писане и ограниченият брой съкращения на сакралните думи. Не може обаче да се смята за решен въпросът за третия знак за *і*. Според Схакен той не означава фонетичен вариант на *і*, а има също изясняваща функция (въвеждане на начално *і*).

При обсъждането на книгата на Й. Схакен няма да се спираме върху историята на проучването на КЛ, нито ще правим въвеждащ преглед на спорните въпроси, въпреки че оценката на приноса на Схакен често зависи именно от запознаването с резултатите и недостатъците на по-старите изследвания. За това обаче тук няма достатъчно място, а освен това вече са публикувани три обстойни рецензии[2]. Ние ще се ограничим с представянето на монографията, като вземем отношение към най-важните въпроси около възникването на КЛ и тяхната езикова норма.

Авторът разделя своето изложение на 10 глави: I. Увод (с. 1—13); II. Сведения за ръкописа, палеография и правопис (с. 13—43); III. Надредните знаци (с. 43—79); IV. Езиков анализ (с. 79—123); V. Речник и словообразуване (с. 123—139); VI. Синтактични бележки (с. 139—153); VII. Поетичното в КЛ (с. 153—163); VIII. Първата страница (fol. 1r) (с. 163—175); IX. Фалшификация ли са КЛ? (с. 175—201); X. Заключение: обобщение на всички резултати (с. 201—205). Всеки от разделите има собствена вътрешна разчлененост и завършва със заключителни бележки към анализа на материала. От тези наблюдения, съпоставени в края на книгата, авторът прави извод, че КЛ са „also ein Zeugnis der frühesten, mit den Missionstätigkeiten der beiden Thessalonikerbrüder in Mähren und Pannonien unmittelbar verknüpften, literarischen Periode“ (с. 201). В увода тази хипотеза е формулирана малко по-различно: КЛ трябва да се разглеждат „in ihrer *Ganzheit,* (подчертано от Й. Сх.) als Zeugnis der ältesten, kyrillomethodianischen Epoche“ (с. 3).

Какво свидетелствува за възникването на КЛ в тази епоха и в какво се проявяват нейните белези във виждането на Й. Схакен?

1. Архаичен характер на буквените начертания и на шрифта, наличие на акцентуация, старинност във фонетика, морфология, синтаксис, лексика.

2. Съчетание на западни и източни черти в ритуалната същност на КЛ: те са превод от латински с наличие на някои византийски елементи, допълнение към Петровата литургия във вид на самостоятелна помощна литургична книга от типа на обичайните за това време libelli missae.

3. Проява на гръцко и латинско влияние в облика на КЛ: зависимост (но не рабско подражание) на надредните знаци от византийската прозодична система, влияние на латинския синтаксис, латински заемки и калки; думите, които могат да се свържат с влиянието на старовисоконемски, показват зависимост от предкирилометодиевите мисии за християнизиране на славяните от Залцбург, Регенсбург, Пасау.

4. Изключителна последователност и единство в езиковата форма на КЛ: съчетаването на специфичните южнославянски и западнославянски белези се провежда много закономерно. Във фонетиката, морфологията и синтаксиса не се откриват никакви специфични бохемизми: според автора при рефлексите на **tj*, **dj (c, z)*, окончанието *-ъть* за творит. падеж м. р. ед. ч. и запазването на еровете се касае за западнославянски явления; рефлексът *z* за **dj* не сочи непременно чешка езикова област (с. 104).

От тези положения Й. Схакен прави два

---

[2] Večerka, R. Anmerkungen zu den Kiever glagolitischen Blätter. — Byzantinoslavica, 1988, № 1, 46—58; Lunt, H. G. Once Again *The Kiev Folia.* — Slavic and East European Review, 1988, № 1, Birnbaum, H. * * *. — International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 1988.

извода, които се отнасят до най-трудната част от проблематиката на КЛ — техния произход и езикова норма. Цитираме обобщенията в заключението (с. 203): „Es stellte sich heraus, daß alle Varianten der Theorie, laut welcher die Sprache der KB eine künstliche Mischung zweier oder mehrerer Formen des Frühslavischen sei, auf unüberwindliche sprachliche Schwierigkeiten stoßen. Am wahrscheinlichsten ist die Hypothese, daß die Sprache der KB die Widerspiegelung eines einst wirklich existierenden, lebendigen Übergangsdialekts zwischen dem West- und Südslavischen, genauer gesagt zwischen dem Kroatischen und Slovakischen, ist. Aus unseren Untersuchungen geht hervor, daß in der Phonologie/Morphologie, im Wortschatz und in der Syntax der KB keine spezifischen Bohemismen vorliegen" (1). „Die historischen Ereignisse des kyrillomethodianischen Zeitalters deuten darauf hin, daß die KB im Kern Unterpannoniens, d. h. im Land um den Plattensee, entstanden sind. Gehen wir von der Annahme aus, daß das Altkirchenslavische eine gewissermaßen interslavische Schriftsprache darstellt, so können die KB in unserer Konzeption nicht als eine altkirchenslavische Handschrift gewertet werden" (2).

Не е трудно да се види, че става дума за централни въпроси, засягащи резултатите от Кирило-Методиевата мисия във Велика Моравия и Панония: принципите за създаването на славянски литургични текстове за моравското богослужение и функциите на Кирило-Методиевия език през този период като богослужебен, литургичен език — от една страна, и като литературен език на великоморавската писменост — от друга. Ще разгледаме по-обстойно формулировките на Й. Схакен.

Авторът говори за „език на КЛ" („die Sprache der KB"). Ако се върнем към структурата на монографията, ще видим, че в глава IV „Sprachliche Analyse" е включено само описанието на формите (т. е. морфологията) и фонетичните явления. Лексиката и словообразуването, както и синтаксисът, се разглеждат в две други глави сами за себе си. Би трябвало и те да се включат в дела за езика на КЛ. Това стесняване на понятието „език на КЛ" авторът запазва и понататък, когато поставя въпроса за оценката на езиковата форма на КЛ. За нея, според Й. Схакен, може да има две взаимоизключващи се определения: „Spracheinheit oder Sprachmischung?" (глава IV, т. 4). В първия случай се издига хипотеза (със сравнително малко привърженици), според която „die Sprache der KB als die Widerspiegelung eines einst wirklich existierenden (Übergangs-) Dialekts aufgefaßt wird" (с. 104—108). Във втория случай, пак като предположение, следва да се приеме, че „die Sprache der KB als eine künstliche Mischung zweier oder mehrerer unterschiedlicher Formen des Frühslavischen betrachtet werden muß (entweder als Produkt mehrerer, aufeinander folgender Fassungen oder als Vertreter einer aus einer systematischen und gezielten Auswahl und Kombination von sprachlichen Erscheinungen unterschiedlicher Herkunft bestehenden Kultursprache) (с. 104—105, 108—117).

Й. Схакен възприема първата хипотеза във варианта на Кортланд: словашко-хърватски преходен говор, в който квантитетите се съгласуват със сърбохърватски, а поставянето на акцента — в определени случаи със словашки; КЛ са възникнали през X в. около Блатенското езеро; не е правилно свързването на езика на КЛ с чешки (*z* вместо *dz*) или с български (формата за 1 л. мн. ч. на личното местоимение — **нъı**). Тъй като диференциалните признаци на този предполагаем преходен диалект се оказват твърде малко, не е чудно, че Щибер и Кортланд го поместват в различни географско-езикови ареали, а Схакен е принуден да говори за „изчезналия език на КЛ" (с. 117—121). Съгласието с хипотезата на Кортланд е изразено в твърде категорична форма: „Die Sprachmerkmale und die Akzentuierung der KB sowie die Regeln der relativen Chronologie unterstützen die Hypothese Kortlandts" (с. 117).

Й. Схакен не е отчел достатъчно сложността на проблематиката на относителната хронология и различните възможности за подреждане и датиране на праславянските и общославянските явления, за фонологичната и морфологичната характеристика на Кирило-Методиевия език и пр. За основата на класификацията на езиковите признаци на КЛ (западнославянски, южнославянски, общи за южнославянски и среднословашки, архаизми, срв. с. 104) би трябвало да се привлекат повече изследвания (например въз основа на мненията в обобщаващата монография на Х. Бирнбаум[3] или статията на Л. Мошински)[4].

Погледнати от друг ъгъл, фонетичните белези на КЛ (с изключение на *c, z* за **tj, *dj*) и морфологичният инвентар (с изключение на ок. **-ъмь** за тв. п.) повтарят особеностите на най-ранните старобългарски ръкописи — старобългарския (старославянския) канон. Това именно е дало основание на Ягич да говори, че преводът от латински е направен на староцърковнославянския език на двамата братя апостоли, Облак вижда в КЛ староцърковнославянски език в неговата най-стара и най-чиста форма, а Ондруш ги определя като „най-архаичният моравско-панонски старобългарски паметник"[5] (срв. с. 109 и сл. у Схакен).

Преди да се занимаем с понятието „Sprachmischung", което според Й. Схакен може да се прилага при характеристика на езиковата форма на старите славянски ръкописи, трябва да засегнем няколко пункта от културно-истори-

---

[3] Birnbaum, H. Common Slavic: Progress and Problems in Its Reconstruction. Columbus, OH, Slavica, 1979.

[4] Moszyński, L. Rozwój systemu fonologicznego od wspólnoty językowej prasłowiańskiej do języka Cyryla i Metodego. — Z polskich studiów slawistycznych. Seria 4. Językoznawstwo. Warszawa, 1972, 293—304.

[5] Ондруш, Ш. Из лексиката на Киевските листове, II: vъrъsniti. — Palaeobulgarica, 1986, № 3, с. 49.

ческата проблематика, свързана с КЛ. Тя е намерила свое място в монографията, а самият автор търси в немалко случаи културно-исторически аргументи, за да изясни обстоятелствата на възникване на КЛ. Така той отнася създаването им към X в. в Панония, около Блатенското езеро, тъй като там е имало следи от запазени Кирило-Методиеви традиции и славянско богослужение, култ към св. Климент и, както показва добавката към *20 (молитвата за защита), вече е съществувал страх от унгарските нашествия. Същевременно Й. Схакен приема тезата на Вашица за връзката на КЛ с литургията на св. Петър. При тези заключения обаче авторът не е взел предвид най-основната особеност, същността на КЛ — това, че пред нас е литургичен текст. Следователно текст, който би бил актуален при създаването на славянската литургия по времето на Кирило-Методиевата мисия, а не като по-късно, допълнително пособие за славянското богослужение през X в. в Панония. След като Кирил и Методий донасят основните богослужебни книги в Моравия и допълват техния корпус по византийски образец с преводи от гръцки, трудно е да си представим, че преводът от латински на един мисален текст ще бъде извършен на местен диалект, вън от езиковите норми на престижните Кирило-Методиеви текстове, преводи на свещенните книги. Изключено е също така такъв тип богослужебен текст да е съществувал между елементарните мисионерски християнски текстове, за да запази облика на определен местен диалект, да има свой език, който да не бъде староцърковнославянски — т. е. Кирило-Методиевият старобългарски. Тук идваме до втория важен пропуск в подхода на Й. Схакен — изключването на понятията книжовен език, книжовна норма от оценката на езиковата форма на КЛ. Известно е, че книжовният език е отделна от териториалните диалекти социолингвистична формация, а създаването на Кирило-Методиевия корпус на богослужебните книги е същевременно и създаване не само на писмени текстове, а и на литургичен език. Това вече само по себе си означава, че в езиковата форма на такъв един текст ще се проявят и определени книжно-литературни норми. С други думи, независимо от това, как ще схващаме тази литературност — дали като съчетание от старобългарски, Кирило-Методиеви и местни, западнославянски черти или като моравска, респ. чехоморавска редакция на старобългарския (старославянския) език — тя съществува и по принцип не може да съвпадне с някакъв жив народен говор. Езиковите белези на КЛ показват, че във фонетиката и морфологията това е нормата на старобългарските ръкописи в един по-чист вид, лишена от варианти. Това, че в облика на достигналите до нас най-ранни старобългарски ръкописи имаме различни напластявания с история почти два века, а в техните руски и сръбски преписи — много повече местни фонетични черти, само подчертава уникалността на КЛ и преди всичко тяхната старинност.

Вторият момент е специфичната лексика на КЛ, включваща латински и старовисоконемски елементи от местната християнска култура. Те не противоречат на една „висока", „тържествена" литературно-езикова норма, както мисли авторът (с. 113), а са естествена последица от езиковата ситуация в Моравия и Панония по време на Кирило-Методиевата дейност с оглед на създаването на местен литургичен език: включването и на такива думи в литургичен текст по римски ритуал свидетелствува за наличие на местен културен диалект. Вярно е, че КЛ не ни дават много сведения за възможното взаимодействие на Кирило-Методиевата норма с него, но това не изключва предположение, че е имало такъв процес. Впрочем в откритите през 1975 г. синайски глаголически ръкописи се намират 80 пергаментни листа от служебник, XI в., който по език е южнославянски, а по типик и терминология — западен. Употребяват се прѣфацнѣ и мьша, но и прѣношенѥ и брашьньцє (в КЛ — оплатъ и въсѫдъ). Й. Тарнанидис, давайки пълна характеристика на кодекса, смята, че „it might be considered to be a continuation and a South Slavonic copy of some Moravian text such as the Kiev Missal" (с. 107)[6].

Последователните южнославянски черти в езиковата форма на КЛ свързват този паметник с нормите на старобългарския канон и показват, че се касае за много ранен превод от латински и за много ранен негов препис. Й. Схакен невинаги формулира заключенията си така, че да е ясно какво има предвид — първоначалния текст на КЛ или по-късен препис. Това е твърде съществено, тъй като мястото на възникване на преписа (възможно е това да е била Панония) още не е равнозначно на белезите на езиковата му структура. В случая с КЛ в езиковата форма биха могли да бъдат привнесени при преписване евентуално *c, z* за **tj, *dj,* окончанието -ъмь, надредните знаци. Те обаче дават твърде обща информация за локализирането на ръкописа, поради което най-съществени остават старобългарските черти на неговия език, т. е. Кирило-Методиевата норма. И при предположение, че КЛ отразяват жив преходен говор между някогашни хърватски и словашки диалекти, пак би трябвало да се постави въпросът, дали достигналият до нас ръкопис е имал своя ръкописна традиция. От формулировки като „Die auf uns gekommene Form der KB wird gewöhnlich dem X. Jh. zugeschrieben" (с. 119) и последователното обозначаване на КЛ като „ръкопис" (Handschrift) може да се заключи, че Й. Схакен е насочил вниманието си към всичките равнища на конкретния ръкопис и в този план именно е провел своето изследване и описание. Формулировката в заключението (с. 201) „Unsere Handschrift ist eine Übersetzung aus dem Lateinischen, mit Zusatz von byzantinischen Elementen. . ." ни кара да мислим, че за автора

[6] Tarnanidis, Ioannis C. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, 103—109, 5/N Sinai Missal, 11th c. (?).

в случая с КЛ не е имало отношение „текст (по-ранен оригинал на превода): препис", т. е. временна дистанция между възникването на превода като допълнение към Петровата литургия и съхранения ръкопис. Това схващане се съгласува с възприетата от Схакен датировка на КЛ — края на IX или началото на X век и до голяма степен е наложено от тезата, че езикът на ръкописа отразява реално съществувал славянски преходен говор с редица архаизми и свои собствени черти. И все пак архаичността на КЛ във всяко отношение най-добре може да се обясни, ако възникването на текста се постави в Кирило-Методиевата епоха до 885 г. Само тогава е била възможна такава архаична фонетика и морфология и такъв тип „редакция", която става едновременно със създаването на текста (превода) и засяга фонетичната му страна. Със западнославянските рефлекси *c, z* за **tj, *dj* КЛ не се отличават по същество от „формулите" на по-късните редакции на старобългарските текстове — руската и сръбската, само че там фонетичните признаци са повече (и рефлексите на носовките, еровете, ятовата гласна). Но и в двата случая причината за фонетична адаптация се крие в предназначението на първите богослужебни книги за гласно четене, само че към края на IX в. останалите процеси още не са били актуални. Що се отнася до формата **нъı** за 1 л. мн. ч., тя не е толкова далеч от старобългарския езиков тип, носители на който са били Кирил и Методий. Такава форма е в съзвучие с тенденциите в развитието на старобългарската местоименна система и би могла да бъде известна още в кръга на Кирило-Методиевите ученици, свързани със старобългарския езиков ареал.

В хода на тези разсъждения бихме искали да се спрем и на понятията „езикова смесица (Sprachmischung)", „литературен диалект", „редакция" на старобългарския книжовен език в светлината на данните на КЛ и по-късната славянска ръкописна традиция. Под „Sprachmischung" Й. Схакен разбира „eine künstliche Mischung zweier oder mehrerer unterschiedlicher Formen des Frühslavischen" (с. 104). Посочихме вече, че КЛ *са литературен текст и тяхната* езикова норма трябва да бъде разглеждана като книжовен феномен. „Изкуствеността" на литературните езици е в това, че техният инвентар и норми само в основната си част се покриват с диалекта, респ. говорите, легнали в тяхната основа. Както е известно, нито фондът на книжовната лексика, нито синтактичните структури на книжовния изказ могат да бъдат намерени директно в системата на териториалните диалекти. От това обаче литературните езици не престават да функционират като „естествени" езици — само че в новата сфера на писмената култура. Ако КЛ не съдържаха посочените западнославянски черти, те пак нямаше да бъдат отражение на реално съществуващ диалект поради преводния характер и предназначението на техния текст. Вярно е, че фонетичното равнище е най-чувствително за разликите между отделни родствени диалекти, диалектни групи, езици и в такъв смисъл е оправдан опитът на Схакен да търси отражение на жив диалект във фонетичните и морфологичните белези на КЛ. От друга страна, всички богослужебни Кирило-Методиеви — и по-широко — старобългарски текстове са преводни и още при превеждането на византийските образци езикът на новия текст престава да бъде народен говор, тъй като в него задължително е влязъл новосъздаден пласт от книжни елементи. Тази първоначална езикова структура остава константна в историята на текста. Фонетичните изменения в писмената форма на такъв тип богослужебен текст — а тук се отнасят и КЛ — не могат да доведат до преминаване на езика на текста във всички съставки към друг диалект или родствен език. Ако такъв текст при неговото битуване на определена територия и период от време бива изменян фонетично-правописно и наслоява различни спонтанни изменения в процеса на преписването, това се дължи на спецификата на функционирането на старобългарския книжовен език и на средновековната богослужебна книжнина. Означаването на резултатите от тези процеси като „езикова смесица" не е подходящо.

Може да се спори, дали терминът „литературен диалект" може да означи най-точно великоморавския книжовен вариант на Кирило-Методиевия език („das sogenannte Mährisch-Aksl.") с евентуален представител КЛ и старобългарския книжовен език, документиран в най-ранните български ръкописи от X—XI в. („Bulgarisch-Mazedonisch-Aksl.", срв. с. 121). Съществено е разграничаването от живата реч и конкретните териториални диалекти, от което изхождат привържениците на тази концепция, като се започне от нейния създател Н. Дурново. По този признак КЛ без съмнение, като текст и езикова форма, попадат също във фонда на първия славянски литературен език, основан върху старобългарската езикова норма от епохата на Кирил и Методий, същевременно — „eine gewissermaßen interslavische Schriftsprache" (срв. определението на този термин на с. 121 и твърдението, че „die KB m. E. nicht als eine aksl. Handschrift gewertet werden können" (с. 120) и по-нататък (с. 121): „In unserer Konzeption stellt die Sprachform der KB eine einst in Pannonien lebendige Übergangsmundart dar; sie läßt sich, also, im Gegensatz zum Aksl. nicht als eine literarische, interslavische Sprache qualifizieren").

Смятаме, че този извод стои в противоречие с пълната характеристика на КЛ, която Й. Схакен е успял да постигне със своето компетентно, изчерпателно и прецизно изследване на ръкописа. Поради това някои пунктове от неговата концепция могат да бъдат оспорени, без да се намали ценността на монографията. Други въпроси (например къде е писан достигналия до нас ръкопис) и за в бъдеще ще останат открити.

Със своя труд Й. Схакен е дал важен принос към проучването на началния период на славянската писменост. Богатата информация от факти и проблеми, която съдържа неговата книга, несъмнено ще намери отзвук в палеославистиката с поставянето на нови въпроси и нови теми за изследване.